

Conclusies en besluit

Met het onderzoek voor deze biografie zochten wij in de eerste plaats het antwoord op de vraag: *welke regel- en wetgevende werkzaamheden heeft mr. Dien Hoetink tussen 1933 en 1945 verricht ten behoeve van de Nederlandse landbouw en in welke mate kan deze regel- en wetgeving worden beschouwd als het 'voor-ontwerp' van de publiekrechtelijke ordening voor de Nederlandse landbouw van na 1945*. Met deze vraag stelden wij het diafragma van ons onderzoek expliciet in op de 'belichting' van het portret van iemand uit het tweede échelon van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) om zichtbaar te maken hoe beleidsvorming afhankelijk is van het juiste samenspel tussen de top van een organisatie en de direct onder haar ressorterende staf. Dit samenspel tussen het eerste en tweede échelon wordt in deze biografie vooral gezien vanuit de relatie tussen beleidsvorming en de daaruit voortvloeiende wet- en regelgeving. In dit opzicht is dit proefschrift een specifiek vervolg op het in 1985 verschenen proefschrift van Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*, dat het beleid, de uitvoering en de resultaten van RbVVO in brede zin beschrijft.

Door te kiezen voor de vorm van een biografie werd in de tweede plaats impliciet het antwoord gezocht op de vraag: *Welke persoon ging er schuil achter het hoofd van de afdeling Algemene en Juridische Zaken van RbVVO*. En wat was de invloed van haar persoonlijkheid en haar persoonlijke omstandigheden op haar werk. Enerzijds maakt de biografie het mogelijk de herkomst van het praktisch handelen van mensen te duiden, anderzijds geeft zij de mogelijkheid om vergelijkingen met anderen te maken en daardoor te komen tot een individuele waardering van de 'gebiografeerde' persoon.

Temidden van de vrouwelijke juristen, die werkzaam waren in de eerste helft van de twintigste eeuw, behoorde Dien Hoetink niet tot diegenen die naam maakten door hun juridische expertise te gebruiken voor de emancipatie van de vrouw in Nederland. Zij zou zich als juriste *pur sang* uiteindelijk uitsluitend richten op de *praxis* van het 'rechtsbedrijf' ten dienste van de landbouw in Nederland. Dat was – tot op heden – niet opvallend genoeg voor een plaats in het *Biografisch woordenboek van Nederland*. Deze biografie geeft haar in ieder geval een eigen plaats binnen de overheid, in het bijzonder binnen het landbouwbeleid, tijdens de crisis- en oorlogsjaren tussen 1930 en 1945.

Door de speurtocht naar de antwoorden op deze beide vragen konden wij er uiteindelijk niet omheen tot besluit het juridische werk van Dien Hoetink

tijdens Wereldoorlog II in termen van ‘goed of fout’ – of, zo men wil, naar de schakering in ‘grijs-tinten’ – te beoordelen: *Waren de regelgevende werkzaamheden van mr. Dien Hoetink tijdens de Duitse bezetting ‘grijs’ of is er een kleurrijker palet te onderkennen?*

Met de beantwoording van deze vragen proberen wij in dit hoofdstuk onze conclusies te trekken. De beantwoording van de vragen zal grotendeels door elkaar heen lopen. Arbeid is immers een onderdeel van ons leven en daarmee zo onlosmakelijk verbonden, dat zij niet los van elkaar beoordeeld kunnen worden. Wie werkt draagt daarin zijn of haar persoon met zich mee, evenals zijn of haar persoonlijk leven wordt beïnvloed door impulsen vanuit de dagelijkse werkzaamheden.

Het werk van Dien Hoetink als ‘voorontwerp’ van de PBO voor de Nederlandse landbouw

Bij de beantwoording van de eerste vraag dienen we ons er voortdurend van bewust te zijn dat Dien Hoetink haar werkzaamheden als juriste slechts gedurende een relatief beperkte periode (12 jaar) heeft kunnen richten op de belangen van de Nederlandse landbouw. Tussen 1933 en 1940 was haar arbeid vooral gericht op de wet- en regelgeving inzake de ernstige landbouwcrisis in het interbellum. In deze periode werkte zij als rechterhand van secretaris-generaal mr.dr. A.A. van Rhijn van het ministerie van Economische Zaken. Zijn supervisie was voor Dien Hoetink een uitstekende leerschool op het gebied van het schrijven van ontwerpen van formele wet- en regelgeving. Door de benoeming van Van Rhijn tot minister van Landbouw en Visserij (beëdiging op 9 mei 1940) en zijn vertrek naar Londen op 13 mei daaropvolgend, was Dien Hoetink de eerst aangewezen persoon om onder verantwoordelijkheid van de directeur-generaal voor de Voedselvoorziening, ir. S.L. Louwes, zelfstandig (en als leidinggevende) te werken aan de regelgeving voor de voedselvoorziening in oorlogstijd. Dit werk verrichtte zij veelal in stilte op de achtergrond, maar zij wist uit de anonimiteit naar voren te treden wanneer zij dit nodig achtte.

De abrupte scheiding van Van Rhijn bracht voor Dien Hoetink de spontane mogelijkheid om zich te manifesteren als zelfstandig bedenker (auctor intellectualis) van regelgeving voor de landbouwsector, met als belangrijke voorbeelden het Voedselvoorzieningsbesluit 1941, het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en het Besluit Tuchtrechtspraak Voedselvoorziening 1942. Zij bouwde daarbij voort op de ervaringen die zij had opgedaan bij het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937.

Naar onze mening zou Dien Hoetink – ware zij in leven gebleven – zich overigens na Wereldoorlog II toch naar alle waarschijnlijkheid weer aangesloten hebben bij Van Rhijn, die zich als secretaris-generaal en als staatssecre-

taris voor Sociale zaken en Volksgezondheid (Bots noemde hem de rechterhand van Drees)¹ zeer verdienstelijk zou maken voor de sociale wetgeving (werkloosheidsvoorzieningen en ouderdomsvoorzieningen) in Nederland. De sector van de landbouw kwam na Wereldoorlog II in handen van minister Mansholt, die met enkele van de naaste collega's van Dien Hoetink niet door één deur kon en deze sympathisanten van christelijke politieke partijen uiteindelijk verving door sympathisanten van de Partij van de Arbeid.²

Dien Hoetink ontpopte zich als hoofd van de afdeling Juridische of Algemene Zaken van RbVVO tot de verdedigster van het 'algemeen belang'. De ervaringen met de aan Wereldoorlog II voorafgaande landbouwcrisis hadden duidelijk aan het licht gebracht dat de (wettelijke) bescherming van de landbouwsector te ver was doorgeschoten. De verantwoordelijkheid voor de landbouw, die door de landbouw-crisismaatregelen bij de regering was gelegd, diende weer aan de sector te worden teruggegeven. Het door Van Rhijn en Dien Hoetink hiertoe geredigeerde voorontwerp Landbouworderings-wet van 1937 bracht evenwel aan het licht dat het landbouwbedrijfsleven en de politiek nog niet rijp waren om de jarenlange overheidsbemoeiing om te zetten in een publiekrechtelijke ordening van de landbouw. Het moeizame proces dat uiteindelijk (na Wereldoorlog II) toch zou leiden tot de instelling van een publiekrechtelijke organisatie voor de Nederlandse landbouw is uitvoerig beschreven door Geurts³ en Krajenbrink.⁴

Bij het uitbreken van Wereldoorlog II op 1 september 1939 en in het bijzonder bij de bezetting van Nederland op 10 mei 1940, was het onmiddellijk duidelijk dat de Nederlandse voedselvoorziening vanuit de vooroorlogse overschotten in schaarste zou geraken. Overvloed en schaarste noopten beide tot ingrijpen. De landbouwcrisismaatregelen zouden voedselvoorzieningsmaatregelen worden. Hoewel de Duitse bezetter de Nederlandse economie dienstbaar wilde maken aan de oorlogsvoering (exploitatie) en het Nederlandse leven wilde organiseren volgens nationaal-socialistische beginselen (nazificatie), was de leiding van RbVVO en Dien Hoetink er alles aan gelegen om bij de uitvoering van al hun regelgevende werkzaamheden⁵ het oog vooral ook gericht te houden op de beheersbaarheid van de landbouwsector na de bezetting door de bedrijfsgenoten zelf. Beheersbaarheid door de sector zelf diende geregeld te worden om zowel gedurende de bezetting als ook daarna een herhaling van de landbouwproblematiek (onbeheersbaarheid) uit het interbellum te voorkomen.

¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 491.

² *Dagblad Trouw*, 6 oktober 1955 en *dagblad De Telegraaf*, 15 oktober 1955.

³ Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960)*.

⁴ Krajenbrink, *Het landbouwschap 1945-2001. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in de land- en tuinbouw*.

⁵ Er kan hier slechts gesproken worden van 'regelgeving' en niet van 'wetgeving'. De regering bevond zich in ballingschap in Londen en het parlement was door de Duitse bezetter ontbonden.

Waren vele leden van de Nederlandse regering er tot aan de bezetting steeds van uit gegaan dat Nederland wel weer opnieuw neutraal zou blijven, zo gingen de leiding van RbVVO en Dien Hoetink er vanaf het begin van de Duitse bezetting vanuit dat deze zich tot enkele jaren zou beperken. Al in oktober 1942 werd Dien Hoetink, samen met enkele naaste collega's, door directeur-generaal Louwes uitgenodigd voor een zeer vertrouwelijk overleg om een door hem opgesteld ontwerp voor een na de oorlog te volgen landbouwpolitiek te bespreken.⁶ Via dit soort overleg voedde Louwes zijn directe medewerkers binnen het tweede échelon met zijn zienswijze over het landbouwbeleid in de toekomst en konden zij daar hun voordeel mee doen bij de ondersteuning en uitvoering van het beleid vanuit hun eigen discipline. Louwes stond daarbij ook open voor reflectie op zijn denkbeelden. Ondanks zijn praktische instelling die primair gericht was op een goede voedselvoorziening, schuwde hij het *discours* niet en prikkelde daardoor nog eens extra de creativiteit van hemzelf en zijn directe omgeving.

Dit alles leidde bij Dien Hoetink tot een werkhouding waarbij zij de regelgeving voor de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II op een zodanige wijze vorm gaf dat er dadelijk na de bevrijding 'geruisloos' op kon worden voortgeborduurd in de zin van een formele of wettelijke ordening voor de landbouw met publiekrechtelijke bevoegdheden en de daarbij behorende eigen verantwoordelijkheid voor de sector. Dat was haar grote verdienste! Dit vroeg om juridische 'hoogstandjes' uitgevoerd in een 'spagaat'. Dit laatste was bij Dien Hoetink – met name gezien haar intellectuele instelling – in goede handen. Zij was een bevoorrechte vrouw en wel in het bijzonder als wij kijken naar haar opvoeding, haar scholing en naar het sociaal-culturele milieu waarin zij leefde. En daarmee zijn wij, opnieuw impliciet, aanbeland bij Dien Hoetink als persoon (onze tweede vraag).

De biografie als middel om de persoon achter de juriste Dien Hoetink te leren kennen

De probleemstelling achter deze biografie ligt dan wel vooral op het gebied van haar juridische werkzaamheden, deze zijn echter, zoals wij in de introductie reeds stelden, niet te plaatsen of te verklaren zonder de inbreng van de persoon en de levensgeschiedenis van Dien Hoetink. Zo hebben wij ons ook afgevraagd of die levensgeschiedenis als emancipatoir kan worden beschouwd. De beschrijving van het leven van Dien Hoetink leidt tot de biografie van een jonge intellectuele vrouw in de eerste helft van de twintigste eeuw en is daarmee niet alleen een 'intellectuele biografie', maar ook een stukje 'vrouwengeschiedenis' van die tijd. Enerzijds zien we de

⁶ Archief van de Regeringscommissaris voor Akkerbouw en Veehouderij (1934-1935) van de Directeur-generaal voor de Voedselvoorziening 1940-1952. nr. 131.

‘padafhankelijkheid’ – milieu, scholing, werk – anderzijds zien we de grilligheden van die tijd zoals bijvoorbeeld de problematiek van Nederlands-Indië en de rol van Nederland als ‘kolonisator’, de crisistijd, de oorlog en de concentratiekampen. Deze biografie toont een vrouw die volwassen geworden is na de eerste feministische golf (1860–1912).⁷ Zij profiteert wel van de voordelen van die emancipatie en leidt een geëmancipeerd leven zonder voor zichzelf de emancipatie tot een levensthema te verheffen.

Les één van de sociologie is dat de mens geen geïsoleerd wezen is, maar dat hij of zij door en door afhankelijk is van andere mensen.⁸ Thomas Mann verwoordde dit op een literaire wijze in zijn roman *De Toverberg*: ‘Een mens leeft niet alleen zijn persoonlijk leven als individu, maar ook bewust of onbewust, dat van zijn tijdperk of tijdgenoten’.⁹ Volgens Mann wordt juist daardoor het verhaal van zijn hoofpersoon ‘vertellenswaard’.¹⁰

Ook Frijhoff – van wie wij in de introductie de indeling van de historische biografie in zeven ideaal-typen weergaven – beschrijft de interferentie tussen persoonsgeschiedenis en wetenschap in de wetenschapsontwikkeling.¹¹ Deze interferentie is naar analogie evenzeer van toepassing op het leven en werk van de juriste Dien Hoetink en haar wet- en regelgevende werk. Frijhoff waarschuwt er voor dat biografen vaak geneigd zijn de rol van de persoonlijkheid van de gebiografeerde op zijn of haar (wetenschappelijke) werk als ondergeschikt te zien. Dit is volgens Frijhoff onjuist met name wanneer het om in de persoonlijkheid verankerde houdingen gaat. Een dergelijke ‘verankerde houding’ ligt bij Dien Hoetink in het begrip *tot nut voor het algemeen*. Het beschermen en verdedigen van het *algemeen belang* lijkt bij haar wel een aangeboren levenshouding.

Ook al zou volgens Anzion de biografie tot voor kort slechts een ‘lage wetenschappelijke status’ zijn toebedeeld,¹² de biografische methode is toch het middel bij uitstek om het antwoord op de objectieve vraag – ‘wat’ Dien Hoetink betekend heeft voor de totstandkoming van de PBO voor de Nederlandse landbouw – te plaatsen naast de subjectieve vraag ‘waarom’ zij haar bijdrage aan de PBO zo’n specifieke invulling gaf. Daarbij namen wij voor lief dat de reconstructie van het leven van Dien Hoetink moest geschieden aan de hand van slechts in beperkte mate aanwezig ‘biografisch’ materiaal. Dit was tegelijkertijd juist de uitdaging om de zoektocht naar het leven van Dien Hoetink aan te gaan en om – met de woorden van de literator Marcellus Emants te spreken – het geheim van de lotsverbondenheid van haar leven en

⁷ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*.

⁸ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 9.

⁹ Mann, *De toverberg*, 45.

¹⁰ Mann, *De toverberg*, 7.

¹¹ Frijhoff, ‘Biografie en wetenschaps geschiedenis. Kansen en grenzen van een alliantie’, 225–244.

¹² Anzion, ‘Het biografiebedrijf’, 322.

werk vast te leggen als ware het *Een nagelaten bekentenis*.¹³ De vorm van de biografie gebruikten wij daarbij om haar juridische arbeid te verklaren vanuit de context van zowel haar persoonlijke geschiedenis alsook vanuit een stuk algemene geschiedenis van haar tijd. Juist dat willen verklaren schept volgens Ros ‘een nieuwe toekomst voor de biografie’.

De relatie tussen hoe we hebben geleefd en wat we hebben volbracht, zal altijd raadselachtig blijven. De verbeeldingen van dit raadsel in de levens die tot biografieën inspireerden verschaffen geen zekerheid, wel de troost van de verhelderde twijfel. Wij blijven allen vertwijfelde deeltjes van het wereldraadsel, immer onzeker over het hoe en waarom van onze lotsbestemming. De biografie biedt troost bij een hardnekkige twijfel die we blijven koesteren; zou er niet toch een lijn, een structuur, in ons leven zitten? In de hergroepering van het leven van de ander die een biografie lang onze held is geweest, genieten we het fantastische voorrecht méér te weten van de wegen die de held ging dan hij zelf ooit kon bevroeden toen hij leefde. Wij weten méér, dat is een machtige troost om zelf voort te gaan langs onze onzekere lijnen. Ziel, geest en hart verliezen aan de lotgevallen van anderen kan de meest intense herschepping opleveren van onszelf.¹⁴

Haar rechtenstudie in Leiden bracht Dien Hoetink in contact met de rechts-historische aanpak waarbij er van werd uitgegaan dat er zonder de kennis van de historie van een wet geen *praxis* of wetstoepassing mogelijk was. Haar werk als juriste stond van het begin af aan in het teken van deze traditie. Dat zagen wij reeds toen zij in 1933 een gids voor de praktijk schreef met de titel *De wet op de omzetbelasting*. Maar zeer duidelijk kwam dit naar voren in de wijze waarop zij de regelgeving voor de voedselvoorziening in oorlogstijd aanpakte. Bij de ordening van de voedselvoorziening baseerde zij zich op de mogelijkheid die door de artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938 werd geboden, om aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende bevoegdheid te verlenen. Zij deed dit met name om een snelle aanpassing van regelgeving tot wetgeving voor na de bezetting mogelijk te maken en een machtsvacuüm op dat moment zo veel als mogelijk tegen te gaan. Dien Hoetink werkte het liefste met ‘kaderwetten’. De praktijk van alle dag kon dan beter haar weerslag vinden in de verder op te stellen regelgeving. Daarin was zij een navolger van Thorbecke en zijn organische visie op volk en volksinstellingen. Verder zagen we in haar werk als rode draad het algemeen belang. Dien Hoetink en haar familie hadden daar principieel voor gekozen door hun participatie in de ‘Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’.

¹³ Emants, *Een nagelaten bekentenis*.

¹⁴ Ros, ‘Een nieuwe toekomst voor de biografie’, 7.

Deze rode draad in haar werk werd gekenmerkt door de begrippen rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid.

Gedurende de bezettingsjaren verschenen er van haar hand enige publicaties in het blad *Economisch Statistische Berichten* en in het *Nederlands Juristenblad*, waarin zij haar regelgevende werk ten behoeve van de ordening voor de landbouw in een historisch-juridische context plaatste. In februari 1944 heeft zij nog eens nadrukkelijk uitgelegd dat het streven van de Regering er vanaf 1935 voortdurend op gericht is geweest het bedrijfsleven daadwerkelijk bij de totstandkoming en uitvoering van de ordeningsmaatregelen in te schakelen.¹⁵ Naar de mening van Dien Hoetink heeft juist deze wens van de Regering er toe bijgedragen dat in de Grondwet van 1938 in de artikelen 152–154, de mogelijkheid werd geopend te komen tot daadwerkelijke decentralisatie van wetgevende en uitvoerende taken die tot dan aan overheidsorganen waren voorbehouden. Daarmee legde zij in de *Economisch Statistische Berichten* uit – nota bene onder het oog van de Duitse bezetter – dat het referentiepunt voor haar regelgeving niet die bezetter was, maar het Nederlandse regeringsbeleid van vóór de bezetting. Hierdoor kon die decentralisatie na Wereldoorlog II snel worden geëffectueerd.

De beoordeling van het werk van Dien Hoetink: ‘goed of fout’ dan wel ‘grijs’ of kleurrijker

Met name in de hierboven beschreven juridische context dienen wij haar regelgevende werkzaamheden voor de ordening van de voedselvoorziening in oorlogstijd te plaatsen. Daarmee komen wij tot besluit van deze conclusies bij een beoordeling van de ‘kleur’ van de werkzaamheden van Dien Hoetink. Grijs? Overeenkomstig de beoordeling van alle Nederlanders in het algemeen volgens de classificatie van Van der Heijden in 2001 in zijn boek *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog?* Het antwoord daarop is heel duidelijk: Neen! Dien Hoetink schreef de regels voor de landbouwordening niet ten dienste van de Duitse bezetter. Zij schreef haar ordening allereerst overeenkomstig de maatschappelijke ontwikkelingen en politieke opvattingen, zoals deze zich onder de Nederlandse Regering reeds vóór de oorlog hadden geopenbaard. In de tweede plaats schreef zij haar ordening vooral ook gericht op een toekomst zonder bezetter. Haar regelgevende arbeid voor de voedselvoorziening dient slechts te worden beschouwd als een vehikel dat onder weg is naar betere tijden. Hier ligt dan ook het scherpe contrast met de ‘Woltersomse organisaties’ voor Handel en Industrie, die veeleer gericht waren op de *Verflechtung* van de Nederlandse economie met die van de bezetter. Onder verantwoordelijkheid van Woltersom zou Behrens in 1941 schrijven:

¹⁵ Hoetink, (E.W.), ‘Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties’, *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38.

‘De nieuwe organisatie van het bedrijfsleven in Nederland komt, vooral wat betreft de interne structuur, voor een groot deel overeen met de Duitse’.¹⁶ Dat was waar Woltersom cum suis zich op richtten en wat hun na mei 1945 ook duidelijk werd verweten.

Aan Dien Hoetink kon na mei 1945 niets meer gevraagd worden. Haar optreden inzake de ‘berechting’ van de zwarte handel had de Duitse bezetter dermate geërgerd dat zij Louwes vroegen om haar te ontslaan. Hij willigde dit verzoek niet in. Daarmee werd de basis gelegd voor de ontwikkeling tot een escalatie in de vorm van een gevangenneming. Het verschil van mening tussen de bezetter en Dien Hoetink over blote uitsluiting van zwarte handelaren en verbeurdverklaring van goederen en onderneming (de bezetter) versus de normale rechtsgang via tuchtrechter en economische rechter (Dien Hoetink) was te groot om overbrugd te worden. Zij zou overigens ook niet bereid geweest zijn om voor de bezetter te buigen ten koste van het laatste beetje rechtszekerheid dat dankzij haar regelgeving geboden kon worden. Voor wat betreft Dien Hoetink had de ‘Teutoon’ haar uiterste grens overschreden en liet zij zich arresteren.

De bezetter wilde kennelijk via het middel van vrijheidsberoving de leiding van RbVVO onder maximale druk zetten. Hoewel we, naar analogie redenerende, geconstateerd hebben dat zowel Seyss-Inquart cum suis als ook Hirschfeld en Louwes zich voortdurend aan elkaar ‘aanpassen’ door zeer pragmatisch met elkaar om te gaan en toch vooral begrip te hebben voor elkaars tegengestelde doelstellingen, waren er over en weer grenzen aan de mate waarin men bereid was om zich ‘aan te passen’. We moeten dan ook vaststellen dat er kennelijk ook voor de Duitse bezetter een grens overschreden was en dat de leiding van RbVVO alles uit de kast moest halen om Seyss-Inquart *cum suis* te overtuigen dat zij Dien Hoetink dienden vrij te laten. Dat lukte niet, althans niet op tijd. Door het na de invasie in Normandië naar het noorden optrekken van de Geallieerde Strijdkrachten zag de Duitse bezetter zich begin september 1944 genoodzaakt de gevangenen uit de Nederlandse concentratiekampen naar concentratiekampen in Duitsland over te brengen. Daarmee raakte Dien Hoetink buiten het gezagsbereik van de Duitse bezetter in Nederland en kon zelfs Seyss-Inquart, als hij daartoe al bereid geweest was, haar niet meer terughalen.

Een zwarte bladzijde uit de geschiedenis van RbVVO is de ‘stilzwijgende’ verwijdering van de Joodse medewerk(st)ers uit de organisatie. Dit geschiedde reeds in november 1940. Hoewel de brieven aan de desbetreffende personeelsleden, voor zover het de centrale organisatie betreft, werden ondertekend door secretaris-generaal Hirschfeld en bij hem de verantwoordelijkheid voor deze actie lag, moet hier vermeld worden dat de uitvoering in

¹⁶ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 32.

handen lag van Dien Hoetink en haar afdeling Juridische of Algemene Zaken. Over deze verwijdering van de Joodse medewerk(st)ers uit RbVVO wordt nergens gerept. Zelfs in de verantwoording die Louwes na Wereldoorlog II schreef wordt deze problematiek niet aangeroerd.¹⁷

In dat stuk wordt wel stilgestaan bij de maatregelen die door de leiding van RbVVO werden genomen om zoveel mogelijk medewerkers buiten de *Arbeitseinsatz* te houden. Door hen in dienst van RbVVO aan te stellen lukte het om vele (bestuurs)leden van de landarbeidersbonden van uitzending naar Duitsland te vrijwaren. Ook hier werden veel van de benodigde werkzaamheden zoals het overleg en de correspondentie met de bezetter en diverse overheden, uitgevoerd door Dien Hoetink. Hierdoor werd zij geconfronteerd met de sociale problemen die de *Arbeitseinsatz* voor de uitgezonden medewerkers en hun gezinnen teweegbracht. Als gevolg hiervan voelde zij zich persoonlijk geroepen de betrokkenen te ondersteunen. Hiertoe richtte zij een personeelfonds op om personeelsleden en hun gezinnen die door plotseling optredende omstandigheden buiten hun eigen schuld in moeilijkheden waren geraakt, te ondersteunen – vooral op financieel gebied.

Seyss-Inquart, Rauter en Von der Wense aan de ene zijde en Hirschfeld en Louwes aan de andere zijde zaten met elkaar opgescheept en dienden er – een ieder vanuit de eigen doelstelling – het beste van te maken. Dit leidde vanzelfsprekend voortdurend tot manoeuvreren op het scherp van de snede. Seyss-Inquart wilde enerzijds dat Hirschfeld en Louwes hem zo veel mogelijk in zijn wensen tegemoet kwamen. Anderzijds wilde hij hen – tot op zekere hoogte – ook te vriend houden om te voorkomen dat met name de voedselvoorziening geheel zou instorten, hetgeen tot grote onrust zou leiden. *Mutatis mutandis* wilden Seyss-Inquart en Hirschfeld en Louwes hetzelfde: het overeind houden van de voedselvoorziening in Nederland. Volgens Van der Heijden zag Hirschfeld handhaving van orde en rust als zijn belangrijkste taak. Hij handelde volgens de ‘Aanwijzingen’ (die de Nederlandse regering reeds in mei 1937 had opgesteld voor het geval van een vijandelijke aanval) welke niet de geest van chaos ademen, maar deze juist niet wensen.¹⁸ Het is duidelijk dat een dergelijke opstelling zowel tot positieve als ook tot negatieve gevolgen kan leiden. De arrestatie van Dien Hoetink is een voorbeeld aan de negatieve zijde van het door beide partijen gevolgde ‘spel’. Op het ogenblik dat Dien met haar mede-gevangenen per goederentrein naar Ravensbrück vertrok was voor de Duitse bezetters en de leiding van RbVVO het spel over en uit. Niemand kon meer iets doen aan de positie van Dien Hoetink. Tussen 3 augustus (de arrestatie) en 6 september 1944 (het vertrek

¹⁷ Zijn verantwoording schreef hij ten behoeve van de ‘Commissie van onderzoek naar het door ir. Louwes als Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening tijdens de bezetting gevoerde beleid’. Zie: Nationaal Archief, Collectie 459 S.L. Louwes, 1934-1953, inventarisnummer 117.

¹⁸ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 142.

naar Ravensbrück) had er ingegrepen moeten worden. Hirschfeld en Louwes hebben het geprobeerd, maar zij hebben niet met hun portefeuilles gezwaaid. Door Seyss-Inquart *cum suis* werd Dien Hoetink gebruikt als pressiemiddel in de richting van RbVVO.

Dien Hoetink verdiende anders, maar dit werd niet door de heren – zowel van de kant van RbVVO als van de kant van de bezetter – opgebracht.¹⁹ De enige die wel voor haar tot het uiterste is gegaan was haar Duitse ‘collega’ Grünewald. Deze was als jurist aan *Ernährung und Landwirtschaft* verbonden. Zijn inspanningen om Dien Hoetink vrij te krijgen leidden tot zijn onmiddellijke strafoverplaatsing in de *Wehrmacht*.

Mogelijkerwijs had zij op 3 augustus 1944 nog kunnen vluchten. Door dit niet te doen is zij op dat punt waarschijnlijk ook het slachtoffer van de rechtlijnigheid in haar eigen karakter. Zonder dat ‘eigengereide’ trekje in haar had zij echter niet garant kunnen staan voor de kwaliteit van haar regelgevende werkzaamheden voor de voedselvoorziening. Het is ook typerend dat juist Dien Hoetink en Grünewald – twee medewerkers uit het tweede échelon, zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde – zich niet eindeloos ‘aanpassen’, maar voor zichzelf een duidelijke grens stelden. Daarmee onttrokken beiden zich aan de kwalificatie ‘Grijs’. Aanpassing was volgens Van der Heijden niet alleen eenvoudig, ze lag – hoe ongeloofwaardig het gezien het bekende beeld ook mag zijn – voor de hand. De belangrijkste reden ervan was banaal: wat moest men anders doen? Grijs was de kleur van de oorlog van alledag.²⁰ Met betrekking tot de beoordeling van de houding van Hirschfeld en Louwes inzake de arrestatie en vervolging van Dien Hoetink willen we de reeds op 1 juli 1940 door Seyss-Inquart ontslagen burgemeester De Monchy van Den Haag als getuige à décharge aan het woord laten. In 1941 schreef hij:

Na verloop van tijd zag ik in, hoe dankbaar ik mocht zijn, dat mij de rust, die ik niet gezocht had, was opgedrongen; dat ik ontheven was van de oplossing, dag aan dag, van die gewetensconflicten, waarvoor de bezetters den Nederlandschen ambtsbekleeder plaatsten, in telkens nieuwen vorm, maar die altijd hierop neerkwamen: medewerken aan maatregelen, die onjuist, onwettig, stuitend zelfs vaak, waren òf het neergooien van zijn taak met de zekerheid, dat hij er den gang van zaken toch niet mede zou verbeteren en het eenige gevolg zijn zou, dat de vreemde heerschers de beschikking zouden krijgen over een gewilliger werktuig dan hijzelf geweest was. En hoe vaak moesten dan nog de mannen, die, zoolang

¹⁹ Trienekens is van mening dat het denken van Louwes en zijn medewerkers werd overheerst door de ellende die zij van hun aftreden verwachtten. Zie: Trienekens, ‘De voedselvoorziening in de jaren 1940-1945’, 86.

²⁰ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 157.

het even kon, hun betrekking trouw bleven, van de buitenwacht hooren, dat zij te slap, te weinig vaderlandsch waren geweest!²¹

Uiteindelijk waren er alleen maar verliezers. Op 31 december 1947 zou Louwes aan Von der Wense schrijven: *'Dass Fraülein Hoetink nicht zurückgekehrt ist wissen Sie sicher?'*²² Hiermee staat vast dat zowel de Duitse bezetter als de leiding van RbVVO zich na haar arrestatie niet hebben gerealiseerd dat Dien Hoetink voor altijd uit hun zicht zou verdwijnen.

Dat zou ook zeer onredelijk zijn geweest. Haar verdiensten, gelegen in haar regelgevende werkzaamheden voor de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II en haar vooruitzien daarbij naar de wet- en regelgeving voor de publieke ordening voor de Landbouw na de bezetting, waren daar te groot voor. Trienekens gaf haar de eer de ontwerpster te zijn van de 'staatsrechtelijke' constructie van de hele organisatie van de voedselvoorziening, inclusief alle (hoofd-) bedrijfsschappen.²³ Rip zag uitdrukkelijk haar richtinggevende arbeid ten aanzien van de eisen welke het algemeen rechtsbelang (tot nut voor het algemeen) stelt aan wet- en regelgeving voor openbare lichamen.²⁴ Rip plaatste haar daarmee naast Ruppert die de gedachte van samenwerking tussen ondernemers en werknemers had ingebracht, alsmede naast Vet, die de praktische spanning tussen overheid en bedrijfsorganen voorzag en naast Kolfshoten en Heymeyer, die een voor alle partijen (werkgevers en werknemers in de landbouw) aanvaardbare wettelijke vorm voor de openbare lichamen hebben gezocht. Volgens De Jongh was de kritiek na de oorlog op het praktisch functioneren van de voedselvoorzienings-organisaties in het algemeen minder, dan die welke moest worden uitgeoefend op de organisaties Woltersom. Dat verklaarde volgens hem ook waarom de voedselvoorzienings-organisaties na de oorlog vrijwel ongewijzigd zijn gehandhaafd.²⁵

Met andere woorden: mr. Dien Hoetink speelde een aanwijsbare rol in de ontwikkelingen die zouden leiden tot de ordening van de naoorlogse Landbouw op basis van publiekrechtelijke taken (publiekrechtelijke taken verwijzen altijd naar het algemeen belang) toegekend aan privaatrechtelijke partijen. Wanneer we de totstandkoming van de naoorlogse landbouwordering vergelijken met een schaakspel dan was zij niet de koningin, maar evenmin de pion of het paard. Soms had zij het robuuste van de toren, maar het sterkst was zij als zij werd ingezet als de (witte) looper. De looper in het schaakspel wordt ook wel de 'raadshier' genoemd. Zo was ook haar plaats op het schaakbord tot op

²¹ De Monchy, *Twee ambtsketens*, 274

²² Nationaal Archief, Collectie 459 S.L. Louwes 1934-1953, inventarisnummer 110, brief van 31 december 1947.

²³ Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 43.

²⁴ Rip, *Landbouw en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, 49-53.

²⁵ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 64.

het moment dat zij door een onverwachte paardensprong van de tegenpartij (zwart) daarvan werd verwijderd.